

duivel 'Joost'. In de epiloog concluderen de schrijvers dat Faust in de vele Nederlandse legenden aan amusementswaarde won, maar dat dit ten koste ging van de moralistische betekenis.

Dit intrigerende boek is prachtig geïllustreerd met allerlei historische afbeeldingen van Faust uit boeken en films, op theateraffiches en schilderijen. Suggestieve schilderijen en foto's van historische sites zijn opgenomen. Het boek heeft een appendix met Nederlandse verhalen over Faust, een literatuurlijst en een register. Enige verwarring leveren twee tegenstrijdige uitspraken over de inhoud van het boek op. Het zou behalve voor historici, ook zijn geschreven 'voor de geïnteresseerde leek, die zich eerder voelt aangetrokken door het mysterie van de legende dan door de historische feiten...' Even verderop leest men evenwel: 'Noodgedwongen heb ik mij beperkt tot de historische Faust en de veel bekendere Faust van Goethe alleen in een korte schets... ter sprake gebracht.' (6-7) Het boek kon echter niet anders zijn dan een boek over verbeelding, legende en legendevorming, daar het materiaal over de historische Faust schaars is gebleken. Uitzonderd Goethe's Faust staan verhaal en representatie hier dus toch voorop.

Martha Catania-Peters

A. Hanou, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* (Nijmegen: Vantilt, 2002, 287 blz., €22,50, ISBN 90 75697 62 7).

Vrijheidsstreven en het verlangen naar zelfontplooiing vormen volgens André Hanou de sleutel tot de literatuur van de Nederlandse Verlichting die hij in deze verzamelbundel van eerder verschenen artikelen onder de aandacht heeft willen brengen. (7-8) Als ik op mijn beurt een sleutel voor deze artikelen zou moeten aandragen, dan zou die ongetwijfeld gezocht moeten worden in Hanous verlangen een speelser en levendiger beeld te scheppen van de Nederlandse Verlichting dan het beeld van een saai en doods tijdperk dat lange tijd in de literatuurgeschiedschrijving is uitgedragen. Niet voor niets vergelijkt Hanou de Nederlandse Verlichting in het openingsartikel met Galathea, het oorspronkelijk naamloze doch wonderschone beeld van de klassieke beeldhouwer Pygmalion in Ovidius' *Metamorfosen*. (19) Ook Galathea wordt pas in een later stadium tot leven gewekt en ontwikkelt zich dan, althans in achttiende-eeuwse bewerkingen van het verhaal, tot een individu met een verrassend zelfstandig karakter en denkvermogen.

Hanou is niet de eerste noch de enige die voor een eerherstel van de Nederlandse Verlichting heeft gepleit. Hij weet dat door zijn bronnenkeuze en stijl echter wel op een bijzonder aansprekende wijze te doen. Hanou heeft een zwak voor literaire en wereldbeschouwelijke teksten die neigen naar het satirische, absurdistische en obscure — teksten die vaak veel uitleg vergen. Door zijn grote vertrouwdheid met de achttiende-eeuwse wereld en door zijn scherpe oog voor de betekenis van schijnbaar triviale details is hij als exegeet op zijn best.

Anders dan in de Renaissance ligt in de literatuur van de Verlichting de nadruk niet langer op vormen en poëtische principes maar op vragen naar het universeel-menselijke en de juiste maatschappelijke ordening. Dat maakt deze literatuur ook interessant voor historici. Hanou onderhoudt zijn lezers over het werk van kritische geesten als Cornelis de Bruijn, Jacob Campo Weyerman, Gerrit Paape, Jan Kinker en nog een flink aantal andere wereldverbeteraars die via het achttiende-eeuwse genootschapsleven, vrijmetselarij, toneel, tijdschriften of reisverhalen probeerden individu en maatschappij te veranderen. Ten dele stelt Hanou zich daarbij dezelfde

vragen als een historicus zou stellen: wat is de inhoud van deze teksten, welke concepten en ideeën liggen daaraan ten grondslag, wat is de maatschappelijke achtergrond, welke betekenis kan men aan het verschijnen van die teksten toekennen? Slechts bij enkele artikelen, zoals die over Weyerman, krijgen letterkundige vragen naar mijn smaak iets te veel de overhand. Maar zoals Hanou zelf al zegt, Clio is niet zijn muze — althans niet zijn enige muze. Als literatuur-historicus voelt hij zich misschien wel meer aangetrokken tot Thalia en Erato, de muzen van de komedie en de lyrische poëzie. (111)

Terwijl Hanou interessante vragen stelt, blijven zijn antwoorden soms wat aan de tentatieve kant. Misschien is dat onvermijdelijk wanneer een auteur zich bij voorkeur op onbekende paden begeeft. Toch lijkt mij het verkennende karakter tegelijkertijd de kracht en de zwakte van Hanous aanpak te zijn. Net iets te vaak moet ik in deze bundel lezen dat hij geen overzicht kan of wenst te geven (7, 53, 97), interpretatieve problemen als representativiteit en causaliteit maar even laat liggen (29, 77, 128, 141), twijfelt aan de mogelijkheid algemene conclusies te trekken. (131) Per artikel is dat nog best te verteren en kan het gewaardeerd worden als een realistische inschatting van wat er mogelijk is, maar wie die artikelen achter elkaar doorleest vraagt zich onwillekeurig af hoe die vele fragmentarische verkenningen, detailanalyses en luchtig geformuleerde kanttekeningen tot een samenhangend beeld moeten worden gesmeed. Een dergelijk doel streeft pionier Hanou niet na. Het keurslijf waar men zich dan als auteur in heeft te wringen, laat hij liever aan anderen.

Als ik aan de desiderata, die de auteur her en der verspreid door de bundel heen geformuleerd heeft, een eigen desideratum voor André Hanous toekomstig onderzoek zou mogen toevoegen: naast Galathea, Thalia, Sophie en de vele andere symbolische vrouwelijke personages die zijn publicaties bevolken, zou ik bij hem graag wat meer vrouwen van vlees en bloed tegenkomen — vrouwen die niet uitsluitend als gedachtespindel van mannelijke auteurs tot leven komen maar zelf ook als denkend en creatief subject de Nederlandse Verlichting mee vorm hebben gegeven. Dat Wolff en Deken niet de enige schrijvende vrouwen zijn geweest die het algemene Verlichtingsstreven naar vrijheid en zelfontplooiing deelden en dit vaak met een aansprekend gevoel voor humor onder woorden wisten te brengen, kan sinds het verschijnen van de vuistdikke bloemlezing *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd* (1997) toch niet langer meer genegeerd worden.

Dorothee Sturkenboom

I. van Kessel, ed., *Merchants, missionaries & migrants. 300 Years of Dutch-Ghanaian relations* (Amsterdam: KIT, Accra: Sub-Saharan publishers, 2002, 159 blz., ISBN 90 6832 523 X (Amsterdam), ISBN 9988 550 77 4 (Accra)).

In deze bundel zijn veertien artikelen opgenomen, die de neerslag vormen van de in november 2001 in Den Haag gehouden conferentie 'Past and present of Dutch Ghanaian relations.' Deze conferentie werd georganiseerd door het Afrikaans studieceterum in Leiden en het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken ter herdenking van 300 jaar Nederlands-Ghanese diplomatieke betrekkingen. Hoewel aan het eind van de zestiende eeuw Nederlanders zich al op de kust van Ghana gevestigd hadden, is de missie in 1701-1702 van David van Nyendael, gezant van de WIC, naar de hoofdstad van het Ashanti-rijk als uitgangspunt genomen voor het begin van de officiële betrekkingen. De bundel bestaat uit drie delen: het eerste deel heeft als thema kooplieden, het tweede deel missionarissen en het laatste deel migranten. Dit zijn de